

OVER ELSBESSEN, FLADDERIEPEN EN SPAANSE AKEN

TIEN JAAR INHEEMSE BOMEN EN STRUIKEN IN NEDERLAND

Bert Maes

Nadat Stichting Kritisch Bosbeheer (SKB) voor het eerst het behoud van inheemse bomen en struiken op de agenda heeft gezet, is hiervoor steeds meer belangstelling ontstaan. Uiter-

aard op de manier zoals we dat gewend zijn: aanvankelijk schoorvoetend en daarna met enthousiasme. Momenteel ruimen particuliere natuurbeschermingsorganisaties steeds vaker ruimte in voor inheems materiaal in hun gebieden.

En er zijn zelfs bedrijfjes ontstaan die inheems materiaal op de markt brengen.

Het oorspronkelijke oerbos in Nederland - zonder beïnvloeding door de mens - was zeer waarschijnlijk een dicht aaneengesloten woud. Sommige onderzoekers, zoals Frans Vera, veronderstellen dat het oorspronkelijke bos juist een open en mozaïekstructuur had. Openheid was er ongetwijfeld op plaatsen waar meanderende beken en rivieren stukken bos hadden weggeslagen, op storm- en brandvlakten en plaatsen waar bomen door ouderdom waren omgevallen. Dat waren de plekken waar lichtkiemers kansen kregen.

Bestaat er echter nog onduidelijkheid over het karakter van de bossen en gaat de discussie hierover voorlopig nog wel voort, wel redelijk bekend zijn de in dat oorspronkelijke bos voorkomende boom- en struiksoorten. Onderzoek naar fossiel stuifmeel en macroresten

heeft dat mogelijk gemaakt. Een probleem bij het reconstrueren van de soortensamenstelling van het oorspronkelijk oerbos is of het realistisch is om dit bostype als referentie te gebruiken daar het een relatief kort bestaan gekend heeft. Want met het ontstaan van het Atlantisch gemengd loofbos, zo'n 8000 jaar geleden, vestigden zich namelijk al snel de eerste landbouwers.

Verondersteld wordt dat de eerste landbouwers ongeveer 7200 jaar geleden de lössgronden in Limburg bewerkten. Tweeduizend jaar later is de kennis en praktijk van de landbouw ook in het westen van ons land een feit. De successie van het bos, in de periode van verbetering van het klimaat na de laatste IJstijd, wordt dus al heel vroeg beïnvloed door agrarische activiteiten. Vanaf 7200 BP

krijgt het bos hierdoor geleidelijk een meer open karakter als gevolg van de aanleg van akkers en begrazing door vee. Met de komst van de Neolithische landbouwers en de periode daarna, zullen voorts ook zeker allerlei boomsoorten bevorderd zijn en versneld in hun migratie naar het noorden. Overigens zal ook vóór 7200 BP beïnvloeding hebben plaatsgevonden door Paleolithische stammen, met name door bosbranden.

Een probleem bij de beeldvorming van het 'oerbos' is vooral de late migratie van de beuk (5000 BP) en haagbeuk (3500 BP). Beide soorten kunnen schaduw goed verdragen en vormen sterke concurrenten van met name de zomer- en wintereik. Mogelijk is de beuk door de mens bevorderd. Opmerkelijk is namelijk dat de beuk in het vorige interglaciaal ons land niet heeft bereikt. De haagbeuk overigens wel. In feite is een voorstelling van het oorspronkelijk oerbos zoals het er in ons land zou hebben uitgezien, niet zonder meer te geven, gezien de hierboven beschreven voorgeschiedenis. Ook het nastreven van een oerbosbeeld is in dit verband niet erg zinvol. Interessant genoeg blijft het bos in al haar variaties zoals dat tot nu toe is geëvolueerd. Daarbij is het zeker zinvol een beeld te vormen van het bos zoals het er sedert de jaartelling heeft uitgezien, en met name de bosstructuren die naar verhouding het minst beïnvloed zijn door de mens. De studie van Vera geeft daarover overigens heel veel bruikbare informatie en ideeën.

Voor zover we nu weten kunnen we zo'n honderd boom- en struiksoorten in ons land oorspronkelijk inheems of autochtoon noemen. Het betreft zo'n veertig soorten bomen en zestig struiksoorten. Dit aantal is niet groot vergeleken met de flora van houtige gewassen in het Tertiaire tijdperk, vóór de IJstijden. Die rijkdom zal niet meer terugkeren. Overigens was het klimaat toen een stuk warmer. Als oorzaak van de huidige relatieve soortenarmoede worden onder meer de oost-west verlopende bergketens in Europa genoemd, die de remigratie naar het noorden zouden hebben belemmerd. De grotere soortenrijkdom van Noord-Amerika zou ook hierdoor verklaard kunnen worden, omdat daar de bergketens zoals de Rocky Mountains noord-zuid lopen.

Het vaststellen van de echte autochtone bomen en struiken is dus niet eenvoudig. Bomen en struiken blijken vanaf de komst van de mens in de prehistorie beïnvloed. Daar komt nog eens bij dat met name in de laatste

drie eeuwen er veel is gesleept, verhandeld, geselecteerd en gekweekt met houtige gewassen. Voor na 1950 is op grote schaal plantmateriaal uit Zuid- en Oost-Europa aangevoerd en uitgeplant in bossen, bosplantsoen, wegbepantingen en landschappelijke beplantingen. Hiermee is een chaotisch palet van inheemse en uitheemse soorten ontstaan.

Het belang van inheems bomen en struiken

Moeten we dan maar de boel zo laten? Het antwoord is: nee. Inzicht in de oorspronkelijke samenstelling van onze bossen en landschap is namelijk van groot belang. Populaties van soorten die zich hier al vele honderden, zelfs duizenden jaren, na de laatste IJstijd hebben gevestigd, hebben een lang proces van genetische selectie achter de rug en zijn optimaal aangepast aan het klimaat en de bodem. Talloze organismen zoals schimmels en ongewervelde dieren zijn met deze bomen meegeëvolueerd en leven er mee samen.

In de loop van de laatste 10.000 jaar zijn, zoals we hebben beschreven, tal van bomen en struiken vanuit het Middellandse Zeegebied en West-Azië naar Noord-Europa gemigreerd. Dit is een lang proces van voortdurende aanpassing aan wisselende omstandigheden en klimaatsveranderingen. Autochtone populaties van bomen en struiken zijn hierdoor optimaal aangepast aan de groeiomstandigheden. Dit bijvoorbeeld in tegenstelling tot het genenmateriaal dat thans op grote schaal wordt aangevoerd uit goedkope-lonen-landen. Kunstmatige selecties kosten bijzonder veel tijd en zijn zeer kostbaar. Het ligt daarom meer voor de hand om gebruik te maken van de reeds door de natuur gratis uitgevoerde selecties.

Ook de bosbouw en sierteelt kunnen van deze aanpassingen nuttig gebruik maken. Sleedoorns, meidoorns en gele kornoelje die uit Zuid-Europa komen, bloeien bijvoorbeeld zo'n twee weken eerder dan de autochtone struiken. Allerlei insecten die afhankelijk zijn van de fenologie van de hier inheemse plantensoorten zullen daardoor moeilijker aan hun trekken komen. Van dergelijke natuurlijke relaties is overigens nog bijzonder weinig bekend, maar ze hebben ongetwijfeld een grote invloed. In hoeverre autochtone bomen en struiken eveneens minder vatbaar zijn voor ziekten en plagen is ook niet bekend, maar het ligt wel voor de hand. Het feit dat autochtone populaties al eeuwenlang voorkomen in een bepaalde regio, wijst in ieder geval op een goede vitaliteit. Interessant

is bijvoorbeeld dat de inheemse fladderiep of steeliep nauwelijks last heeft van de iepziekte. De iepenspintkevers, die de iepen met de dodelijke schimmel infecteren, lusten de bast niet van deze soorten, zodat deze bomen ook in besmette gebieden niet afsterven.

Wat is inheems?

Maar, wat zijn eigenlijk de oorspronkelijk inheemse bomen en struiken? Heybroek geeft als definitie van autochtoon of oorspronkelijk inheemse bomen en struiken: *“plantmateriaal dat zich sinds de IJstijd ter plekke altijd slechts natuurlijk heeft verjongd, of kunstmatig is verjongd met strikt lokaal oorspronkelijk materiaal. Autochtone bomen en struiken hebben op eigen kracht, zonder invloed van de mens, een bepaalde groeiplaats bereikt.”* Deze definitie is verhelderend, maar geeft nog geen directe handreiking voor herkenning van autochtone bomen en struiken in het veld.

Het is dan ook niet altijd mogelijk om voor honderd procent zeker vast te stellen of een boom of struik autochtoon is. De plaats waar

de soort nu (nog) voorkomt kan een aanknopingspunt zijn. Een aantal soorten houtige gewassen, zoals de wilde appel en laurierwilg, wordt immers zelden of nooit gekweekt, zodat het autochtone karakter van een dergelijke soort op de plaats waar deze voorkomt voor de hand ligt. En waar moet men dan op letten?

Een door SKB ontwikkelde werkmethode gaat hiervoor uit van een aantal criteria dat betrekking heeft op de betreffende boom of struik zelf en op de standplaats. Een eerste zeef is de stafkaart van rond 1840 waarop oude bosplaatsen en houtwallen nauwkeurig staan aangegeven. Landschapselementen die op deze kaart staan en nu nog steeds voorkomen, zijn in ieder geval de moeite van het bestuderen waard. Ter plekke dient te worden onderzocht of het echt om oude groeiplaatsen gaat.

Daarvoor kan men dan weer gebruik maken van het voorkomen van andere planten en diersoorten, want ook sommige kruiden zijn

doel inzicht te verkrijgen in het nog aanwezig inheemse plantmateriaal van de boom- en struiksoorten, de achteruitgang en mogelijkheden voor bescherming, oogst en toepassing. In dit kader is de bovengenoemde werkmethode ontwikkeld om oorspronkelijk plantmateriaal te herkennen en te inventariseren. Sedert 1994 zijn ook de provincies, Dienst Landelijk Gebied, Natuurmonumenten en Provinciale Landschappen bij het onderzoek betrokken.

In de afgelopen jaren zijn inventarisaties uitgevoerd in diverse regio's van Nederland, Vlaanderen en het aangrenzende deel van Nordrhein-Westfalen. Ofschoon nog lang geen sprake is van een gebiedsdekkende inventarisatie, ontstaat langzamerhand wel een beeld van de problematiek. Uit dit onderzoek is gebleken hoezeer de inheemse houtige gewassen in de verdrukking staan. Het oorspronkelijk genenmateriaal van een aantal soorten is landelijk of regionaal reeds verdwenen. Van de circa honderd oorspronkelijk inheemse houtige gewassen (de ongeveer 150 braamsoorten buiten beschouwing gelaten) is bijna driekwart zeldzaam of bedreigd. De belangrijkste oorzaak van het verdwijnen van de oude genenbronnen is het kappen. Alleen al in deze eeuw is driekwart van de oude houtwallen gerooid en vervangen door prikkeldraad. Ook zijn in diezelfde periode veel oude bosplaatsen verdwenen. Nieuwe aanplant van bossen en houtwallen gebeurt vrijwel nooit met autochtoon plantmateriaal. Langzamerhand komt daar echter wel verandering in.

Tien jaar onderzoek

Binnen SKB is van meet af aan gediscussieerd over de aard van de echte wilde bossen en wildernis. In deze discussies komen allerlei thema's naar voren die betrekking hebben op onderdelen van wat de 'echte wilde natuur' zou moeten zijn, zoals dood hout, variatie in structuur, natuurlijke verjonging en hier van oorsprong thuis horende planten en dieren, waarbij altijd veel aandacht uitging naar de grote grazers. Veel van het gedachtegoed van SKB is tot vandaag merkbaar bij het beheer van bossen. Een aantal ideeën is door wetenschappelijke instituten verder uitgediept en getoetst. De recente discussies rond de visie van Frans Vera over het oerbos in zijn Metaforen van de Wildernis, geven de actuele belangstelling aan.

Een dergelijk proces is ook gaande ten aanzien van de discussie over inheemse soorten. In 1987 werd door het Ministerie van LNV, mede de toenmalige Directie Bos en Land-

schapsbouw, aan SKB voorgesteld om een aantal studies te verrichten naar aspecten van natuurlijk bos. Dit resulteerde onder meer in vier rapportages. Hiervan hebben drie studies betrekking op inheemse boomsoorten, te weten: De Taxus, De Linde (lindesoorten) en De Wintereik. De vierde studie, Inheemse bomen en struiken in Nederland, gaat in op de actuele toestand van de inheemse bomen en struiken en toont verder aan dat veel inheemse soorten zeldzaam zijn geworden en zelfs worden bedreigd in hun voortbestaan.

In dit rapport is ook een poging gedaan om een lijst op te stellen van de autochtone boom- en struiksoorten in ons land. Daarnaast is er een werkmethode ontwikkeld voor de herkenning in het veld. Deze methode gaat uit van een aantal criteria dat betrekking heeft op de boom of struik zelf en op de standplaats. Een en ander is later verder uitgewerkt en getoetst door het Ekologisch Adviesburo Maes in opdracht van het Ministerie van LNV in een aantal deelgebieden: Zuid-Limburg, Oost-Twente, Rivierengebied en Winterswijk.

Inmiddels zijn diverse andere deelgebieden in Nederland op autochtone boom- en struiksoorten onderzocht. Sedert 1994 gebeurt dat in samenwerking met Stichting Bronnen. Ook in Vlaanderen en Nordrhein-Westfalen zijn inmiddels inventarisaties verricht volgens dezelfde methodiek en criteria. Stichting Bronnen stelt zich daarnaast ten doel autochtoon plantmateriaal in de handel te brengen ten dienste van herstel van landschappelijke elementen en aanplant van nieuwe bossen. Inmiddels worden ook plannen uitgewerkt om autochtone houtige gewassen onder te brengen in genenbanken en rassenlijsten, om verdere generosie tegen te gaan en betrouwbaar plantmateriaal te garanderen. Overigens zijn dergelijke ontwikkelingen al vanaf het begin van de jaren zeventig gaande in een aantal Duitse deelstaten. Diverse genenbanken van zeer zeldzame soorten als wilde peer, wilde appel, taxus, elsbes en zomerlinde, zijn daar nu reeds opgezet. In ons land is reeds in de jaren zestig een genenbank opgezet van de zwarte populier door de toenmalige Dorschkamp, dankzij het initiatief van J. Wolterson.

Aan zeer dynamische habitats gebonden soorten zoals hier op riviereilandjes in de Grensmaas, verspreiden soorten zich gemakkelijker en sneller door stromend water.

Foto: Ruud Lardinois.

Natuurontwikkeling en natuurbescherming

Relicten van begroeiingen met autochtone bomen en struiken zijn dus van grote waarde en dienen te worden beschermd. De jeneverbes is nu nog in ons land het enige bij wet beschermde houtige gewas. Ook het kleine aantal soorten dat op de voorlopige Rode Lijst is geplaatst dient drastisch te worden uitgebreid. Ofschoon er de laatste jaren een toenemende aandacht is voor autochtone beplantingen, gaat de aanvoer van bomen en struiken uit goedkope-lonen-landen, zoals de Balkan en Zuid-Europa, onverminderd en in grotere getale voort. Ze worden massaal aangeplant als bosplantsoen, recreatiegroen, nieuwe houtwallen, landschappelijke beplantingen, wegbeplanting, erfbeplanting en dergelijke. Vooral bes- en botteldragers als meidoorns en rozen vormen daarbij nieuwe vreemde genenbronnen, die een ernstige concurrentie betekenen voor de toch al schaarse wilde populaties.

Aanplant en herintroductie van autochtone boom- en struiksoorten kunnen een waardevol en aanvaardbaar onderdeel vormen van omvormingsbeheer. In feite is het alternatief het accepteren van bossen en houtwallen die slechts een verarmd een klein deel van de natuurlijke diversiteit herbergen. Langs de rivieren mag nog een aardige ontwikkeling worden verwacht van zachthoutoobossen, die vooral uit windverspreiders bestaan. Een behoorlijke ontwikkeling van hardhoutoobossen, Eiken-Haagbeukenbos, Wintereiken-Beukenbos of Parelgras-Beukenbos, ligt echter niet in de rede door het ontbreken van genenbronnen in de nabijheid. Wilde appel, wintereik, fladderiep, haagbeuk, Spaanse aak en diverse andere soorten migreren niet of slecht over grotere afstanden, ook niet naar plekken die er op zich geschikt voor zijn.

Herintroductie door aanplanten ligt dus voor de hand. Door aanplant kan bovendien worden voorkomen dat een groot aantal soorten nog verder achteruitgaat en uitsterft, een proces dat in feite regionaal al volop aan de gang is. Meer boomsoorten betekent ook een aanzienlijke verbetering van de bodem- en humusvorming, en daarmee dus nieuwe vestigingsmogelijkheden voor bodemfauna en kruiden. Tegen de achtergrond van het feit dat 99 procent van onze bossen toch al is aangeplant, is herintroductie van autochtoon materiaal van onze houtige gewassen dan ook weinig bezwaarlijk. NW